

SZKOŁY PARAFIALNE W EPOCE STAROPOLSKIEJ NA PRZYKŁADZIE WARMII I KUJAW

Dzieje nowożytne Polski stanowią ciągle interesujące pole poszukiwań dla historyków oświaty¹. Można jednak, dzięki tym poszukiwaniom, wskazywać konteksty ówczesnych przeobrażeń, które określały dynamikę rozwoju systemu szkolnictwa powszechnego. Lektura najnowszych prac z tej dziedziny zwróciła moją szczególną uwagę na różne oblicze polskiego Kościoła czasów potrydenckich. Przykład szkół parafialnych wydaje się nie najważniejszy w opisie różnorodności polskiego katolicyzmu, niemniej na nim można wskazać interesujące zjawiska mówiące m.in. o stopniu przejęcia się polskiej hierarchii postanowieniami trydencickimi oraz o okresie faktycznego przestrzegania zalecanych przez Stolicę Apostolską standardów życia parafialnego.

Ostatnie opracowania dotyczące szkół parafialnych opierają się na dokładnej analizie zachowanych źródeł archiwalnych oraz dobrej orientacji autorów w procesach i tendencjach występujących w innych częściach Rzeczypospolitej. Wydaje się jednak, iż można — na bazie opracowanych już regionów — poszukiwać podobieństw oraz wskazywać oryginalne rozwiązania organizacji sieci szkół parafialnych, a nawet próbować określać i porównywać stan oświaty w różnych częściach Europy². Niniejsza analiza ukazać ma przede wszystkim liczne podobieństwa, które charakteryzują dynamikę zjawiska w kulturowo zbliżonych regionach.

STAN BADAŃ

Literatura przedmiotu na temat polskich szkół parafialnych jest duża. Można nawet zauważyć, iż badania nad tymi kościelnymi placówkami systematycznie się rozwijają, ukazując liczne detale ich funkcjonowania oraz wskazując środowiskowe

¹ Inspiracją do napisania niniejszego materiału była lektura ostatniej książki znanego historyka oświaty o kujawskich szkołach parafialnych; M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce staropolskiej*, Bydgoszcz 2005.

² W polskiej literaturze naukowej można wskazać interesujące badania porównawcze w tym zakresie; por. E. Wiśniowski, *Uwagi o liczebności wiejskiego szkolnictwa parafialnego w Polsce i w Czechach u schyłku średniowiecza*, w: *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, red. B. Geremek, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978.

oddziaływanie. Najstarsze prace dotyczą ogólnych kwestii³. Od czterdziestu lat rejestrujemy systematyczne badania nad wybranymi zespołami archiwalnymi. Przede wszystkim są one oparte na wizytacjach kanonicznych⁴ i postanowieniach synodalnych⁵. Zestawienie już opracowanych regionów⁶, najczęściej odnoszących się do podziałów kościelnych⁷, miejscowości i konkretnych placówek⁸, rzadko zaś

³ T. Wierzchowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków 1921; S. Tyniec, *Szkolnictwo i wychowanie w Polsce XVI wieku*, w: *Kultura Staropolska*, Kraków 1932; Ł. Kurdybacha, *Dzieje oświaty kościelnej do końca wieku XVIII*, Warszawa 1949.

⁴ S. Olczak, *Akta wizytacyjne jako podstawa źródłowa do badań nad siecią szkół parafialnych (na przykładzie archidiaconatu śremskiego)*, ABMK, t. 24: 1972, s. 293–308; B. Brzęczek, *Szkolnictwo parafialne w diecezji przemyskiej w latach 1740–1760 w świetle wizytacji biskupa W.H. Sierakowskiego*, RTK 1974, z. 4, s. 140–170; H. Błażkiewicz, *Szkolnictwo parafialne w diecezji przemyskiej w latach 1636–1757 w świetle wizytacji biskupich*, *Nasza Przeszłość*, t. 46: 1976, s. 153–203; V. Kamuntavičienė, *Szpitaly i szkoły parafialne diecezji wileńskiej i żmudzkiej w drugiej połowie XVII wieku według danych akt wizytacyjnych Kościoła katolickiego*, *Kwartalnik Historyczny*, t. 60: 2003, nr 2.

⁵ T. Głemma, *Synody prowincjonalne w Polsce przedrozbiorowej. Ich wpływ na życie katolickie w kraju*, Poznań 1930; R. Pelczar, *Ustawodawstwo synodów diecezjalnych i listy pasterskie biskupów wobec szkolnictwa kościelnego dla świeckich w Polsce od XIII do XVIII wieku*, ABMK, t. 67: 1997.

⁶ S. Kot, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI–XVII wieku*, Lwów 1912; B. Kumor, *Szkolnictwo w Sądecczyźnie w okresie przedrozbiorowym*, *Rocznik Sądecki*, t. 8: 1967, s. 335–368; E. Wiśniowski, *Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i Małopolsce w początkach XVI wieku*, *RHist.*, t. 15: 1967, z. 2, s. 85–127; idem, *Uwagi na temat szkół parafialnych w Polsce na przełomie XV i XVI wieku*, w: *Nauczanie w dawnych wiekach*, Kielce 1997; W. Ostrowski, *Wiejskie szkolnictwo parafialne na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław 1971; L. Bąk, *Z dziejów szkolnictwa parafialnego w powiecie wateckim w XVI–XVIII wieku*, *Rocznik Koszaliński*, t. 13: 1977, s. 63–81; S. Litak, *Szkoły parafialne w Polsce w XVIII wieku przed powstaniem Komisji Edukacji Narodowej*, *RHist.*, t. 25: 1977, z. 2, s. 137–162; idem, *Sieć szkół parafialnych w Rzeczypospolitej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Próba podsumowania*, *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 37: 1996, s. 21–36; S. Olczak, *Rola kościoła w nauczaniu elementarnym w Polsce*, *AK*, t. 95: 1980, z. 3, s. 396–412; idem, *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku (w świetle wizytacji kościelnych)*, Lublin 1978; A. Karbowski, *Szkoły parafialne w powiecie radomskim w XV–XVIII wieku*, *Biuletyn Radomskiego Towarzystwa Naukowego*, t. 18: 1981, z. 1, s. 21–28; M. Grzybowski, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu północnym na przełomie XVIII i XIX wieku (1764–1830)*, Płock 1987; W. Urban, *Materiały do słownika wiejskich szkół parafialnych w Małopolsce XVI wieku*, *Kieleckie Studia Historyczne*, t. 2: 1994, s. 197–204; J. Ryś, *Szkolnictwo parafialne w miastach Małopolski w XV wieku*, Warszawa 1995.

⁷ K. Różynka, *Szkolnictwo parafialne w prepozyturze kieleckiej od XVI do XVIII wieku*, *RTK*, t. 21: 1974, z. 4, s. 170–175; S. Olczak, *Szkoły parafialne w archidiaconacie wrocławskim w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, *Studia Płockie*, t. 9: 1981, s. 155–162; J. Kowalik, *Szkolnictwo parafialne w archidiaconacie sądeckim od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983; A. Zapart, *Szkolnictwo parafialne w archidiaconacie krakowskim od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983; E. Urbanik, *Szkolnictwo parafialne w dekanacie gnieźnieńskim Świętej Trójcy w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieku*, Gniezno 1987; M. Różański, *Szkoły parafialne w XVI–XVIII wieku w archidiaconacie uniejowskim*, Łódź 2003.

⁸ S. Szczotka, *Dzieje szkoły parafialnej w Żywcu*, Sprawozdania PAU, t. 41: 1936, s. 370; Z. Ruta, *Szkoły tarnowskie w XV–XVIII wieku*, Wrocław 1968; M. Lipowicz, *Z dziejów szkolnictwa w Gliwicach (XVI–XVIII w.)*, *Zeszyty Gliwickie*, t. 7: 1969, s. 21–38; W. Froch, *Lubelska szkoła parafialna w XVI wieku do czasu powstania kolegium jezuickiego w roku 1586*, *Rocznik Lubelski*, t. 16: 1973, s. 67–80; S. Gawęda, *Szkolnictwo w Wieliczce w okresie przedrozbiorowym (do 1772 roku)*, *Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce*, t. 14:

pochodzenia badanych archiwaliów⁹, wskazuje podobieństwa w tworzeniu i organizacji szkół parafialnych. Po uwzględnieniu uwarunkowań prawnoustrojowych poszczególnych diecezji, badania te umożliwiają odtwarzanie zjawisk w wypadku lakonicznych sformułowań czy milczenia źródeł. Na podstawie badań oświaty staropolskiej powstały ważne prace ukazujące pochodne zagadnienia, jak powszechność pisania i czytania w czasach nowożytnych, udział dziewcząt w szkolnictwie, kondycja materialna nauczyciela czy rola języka w szkołach parafialnych¹⁰. Wydaje się, iż wskazana wyżej literatura przedmiotu upoważnia do podejmowania prób syntetycznych analiz, które jednak muszą uwzględniać kontekst przeobrażeń w Kościele katolickim wywołanych postanowieniami soboru trydenckiego, a następnie decyzjami kolejnych synodów prowincjalnych i diecezjalnych.

Poniżej, poprzez porównanie informacji o szkołach parafialnych na Kujawach i Warmii, będę poszukiwał przede wszystkim podobieństw, które były świadectwem wspólnych przedsięwzięć duszpasterskich w polskich diecezjach po soborze trydenckim (1545–1563). I chociaż dominium warmińskie w tym okresie czasu z sukcesem potrafiło obronić swoje szczególne położenie względem Stolicy Apostolskiej — niezależne od zwierzchności archidiecezji gnieźnieńskiej¹¹, to w kreowaniu działań mających uzdrowić położenie polskiego katolicyzmu było bardzo zaangażowane, a nawet wytyczało kierunek i dynamikę wdrażania kolejnych postanowień soborowych w Rzeczypospolitej. Niniejsze porównanie wydaje się uzasadnione, gdyż przedstawiciele wyższego kleru badanych diecezji często byli zaangażowani w obu diecezjach.

1985, s. 125–139; D. Podkowa, *Szkoła parafialna w Toszku od XV do początku XVIII w.*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. 6: 1990, s. 55–60.

⁹ W. Urban, *Regesty do dziejów szkolnictwa parafialnego w pierwszej połowie XVI w.* z Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, ABMK, t. 66: 1996.

¹⁰ Np. I. Zarębski, *Rola języka polskiego w nauczaniu szkolnym w Polsce w XVI wieku*, Wrocław 1955; S. Olczak, *Uczęszczenie dziewcząt do szkół parafialnych w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w XVIII wieku*, Summarium. Sprawozdania TN KUL, 1974, nr 1, s. 34–37; W. Urban, *Umiejętność pisania w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, Przegląd Historyczny, t. 68: 1977, z. 2, s. 250–260; J. Ryś, *Sytuacja materialna nauczycieli miejskich szkół parafialnych w Małopolsce w średniowieczu*, w: *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane F. Kurykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Chorbaczewski, A. Jurczenko, M. Śliwa, Kraków 1993, s. 527–534; B.G. Śliwińska, *Udział siostr św. Katarzyny w edukacji dzieci i młodzieży żeńskiej na Warmii w latach 1571–1877*, KMW, 1994, nr 1, s. 23–33; J. Chachaj, *Łacińskie szkolnictwo parafialne na Rusi Koronnej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 2004; T. Wiślicz, *Jak nauczyć analfabety? Metodologiczne problemy duszpasterstwa katolickiego w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Edukacja, wykształcenie, wiedza*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2005, s. 161–171.

¹¹ Literatura do tego zagadnienia jest obszerna: B. Leśnodorski, *Dominium warmińskie (1243–1569)*, Poznań 1949, s. 64–67; J. Obłąk, *Egzemplcja diecezji warmińskiej i jej obrona za biskupa Mikołaja Szyszczowskiego*, Polonia Sacra, 1955; R. Bodański, *Dzieje walki diecezji warmińskiej o niezależność od synodów metropolii gnieźnieńskiej 1563–1728*, SW, t. 19: 1982; idem, *Walka diecezji warmińskiej o niezależność od metropolii ryskiej i gnieźnieńskiej od 1426 do 1566 r.*, SW, t. 19: 1982; idem, *Marcin Kromer w sprawie egzemplcji diecezji warmińskiej*, SW, t. 26: 1989; A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990, s. 95–97; A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993, s. 55–58; J. Hochleitner, *Religijność potrydencka na Warmii (1551–1655)*, Olsztyn 2000, s. 66–68.

Wybrane regiony doczekały się w ostatnich latach wielu studiów, opartych głównie na aktach wizytacji kanonicznych. Szkolnictwo parafialne na Warmii badali w ostatnich latach ks. Andrzej Kopiczko¹² i Janusz Hochleitner¹³. Kujawski system tych placówek doczekał się zaś opracowań ks. Witolda Kujawskiego¹⁴ i Mariana Pawlaka¹⁵.

Szkoły parafialne w okresie nowożytnym miały charakter wyznaniowy¹⁶. Uczono w nich głównie pacierza, katechizmu, śpiewu kościelnego i służenia do Mszy świętej. W słynnym liście pasterskim do proboszczów biskupa Bernarda Maciejowskiego w 7 artykule poświęconym szkolnictwu wyraźnie określono, że przedmiotem nauczania miała być *Modlitwa Pańska, Pozdrowienie Anielskie, Skład Apostolski, Przykazania Boże i kościelne*. Starsi uczniowie mieli zaś na pamięć opanować resztę katechizmu, ministranturę oraz stosownie do wieku wiadomości dotyczące czytania, pisania i rachunków¹⁷. Już pod koniec XVI w. w środowisku katolickim opowiadano się za potrzebą uczenia dzieci prawd wiary od najmłodszych lat¹⁸. Trudno jest sobie wyobrazić ówczesne życie liturgiczne bez udziału uczniów szkół parafialnych¹⁹. Funkcje społeczne tych placówek były olbrzymie²⁰, stąd celowość kontynuacji studiów w tym zakresie, która umożliwiała ukazywanie ważnego kontekstu kulturowego w codziennym życiu dawnych społeczeństw.

Rozwój oświaty parafialnej został bezpośrednio wywołany postanowieniami soboru trydenckiego. W poszczególnych diecezjach proces ten przebiegał w różny sposób. Dla przykładu, w 2. połowie XVI w. w Małopolsce obserwujemy zubożenie, a nawet zanik szkół parafialnych²¹. Na Mazowszu sytuacja przedstawiała się nieco lepiej, o czym informują nas wizytacje generalne²². Na przełomie

¹² A. Kopiczko, op. cit., s. 204–215; idem, *Szkolnictwo parafialne w diecezji warmińskiej w świetle wizytacji w drugiej połowie XVI wieku*, RTK, t. 41: 1994, z. 4; idem, *Szkolnictwo parafialne na Warmii w XVII i XVIII w.*, KMW, 1998, nr 3.

¹³ J. Hochleitner, op. cit., s. 295–308; idem, *Szkolnictwo elementarne na Warmii w dobie potrydenckiej reformy katolickiej (1565–1623)*, Echa Przeszłości, t. 1: 2000.

¹⁴ W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, ABMK, t. 68, 1997; t. 71: 1999; t. 73: 2000.

¹⁵ M. Pawlak, op. cit.; idem, *Nauczyciele szkół parafialnych diecezji kujawsko-pomorskiej w epoce staropolskiej*, w: *Religijność na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w czasach staropolskich*, red. A. Mietz, Włocławek 2003; idem, *Szkoły parafialne na Kujawach w XVI–XVIII w.*, w: *Między zachodem a wschodem. Studia ku czci Profesora Jacka Staszewskiego*, t. 2, red. J. Dumanowski, B. Dybaś, K. Mikulski, J. Poraziński i S. Roszak, Toruń 2003.

¹⁶ S. Litań, *Parafie w okresie od końca XVI do XVIII w.*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, red. M. Rechowicz, cz. I: *Kościół. Początki i zarys rozwoju*, Lublin 1969, s. 107; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, Warszawa 1983, s. 53–54.

¹⁷ I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761*, Warszawa 1981, s. 122–123.

¹⁸ Por. list A. Posewiny do J. Tarteruima: A. Possevini, *De Societate Jesu Epistola de necessitate, utilitateque ac ratione docendi Catholici Catechismi [...]*. W Polsce najpierw druk ten ukazał się w Krakowie w 1583 r., później w Braniewie w 1589 r.

¹⁹ E. Ziarniewicz, *Udział polskich szkół parafialnych w liturgii od XVI do XVIII wieku*, Studia Liturgiczne, t. 6: 1990, s. 11–61.

²⁰ J.S. Bystron, *Szkola jako zjawisko społeczne*, Warszawa – Lwów 1934.

²¹ W. Urban, *Regesty*, s. 207.

²² J. Hochleitner, *Religijność*, s. 297.

XVI i XVII stulecia obserwujemy wzmożony rozwój szkół parafialnych w całej Rzeczypospolitej²³. Bezpośredni asumpt do tego dynamicznego rozwoju dał synod w Piotrkowie Trybunalskim z 1577 r. Tam polecono zakładać szkoły wszędzie tam, gdzie ich jeszcze nie było²⁴.

SYSTEM SZKÓŁ PARAFIALNYCH

Liczebność tych szkół ulegała drastycznym wahaniom na przełomie XVI i XVII stulecia. Proces ten obserwujemy także w omawianych diecezjach. Z przeglądanych warmińskie akt wizytacyjnych wynika, iż rzeczywisty rozwój placówek oświatowych należy skojarzyć z działalnością dwóch biskupów: Hozjusza i Kromera. Stanisław Hozjusz podczas obrad synodu diecezjalnego w 1565 r. nakazywał, aby uczące się w szkołach parafialnych dzieci używały katechizmów i podręczników zatwierdzanych przez władze kościelne²⁵. Jeszcze wizytacja z lat 1565–1572 przekazuje stosunkowo mało informacji o szkołach parafialnych, zbieranych w rozdziałach tych akt — „*Visitatio scholae*”²⁶. Zarejestrowano wówczas 38 placówek²⁷. W tym czasie jednak problematyka szkolna pojawia się w innych dokumentach. W 1574 r. zobowiązano Laurentego Wita z Krekol do posłania swojego syna do miejscowej szkoły²⁸, równocześnie biskup Marcin Kromer określał sposób wynagradzania parafialnych nauczycieli²⁹. Liczba szkół warmińskich podczas generalnej wizytacji z lat osiemdziesiątych XVI w. wykazuje jeszcze pewien spadek. W rozdziałach akt wizytacji generalnych zatytułowanych „*Examen Ludimagistri*”, „*Visitatio Scholae*” lub „*De Schola*” czytamy o funkcjonowaniu tych placówek oraz poznajemy z imienia i nazwiska niektórych nauczycieli. Zarejestrowano wówczas tylko 33 szkoły³⁰, o 5 mniej niż wykazała to poprzednia wizytacja. Aż 82 szkoły parafialne zostały opisane podczas wizytacji generalnej

²³ S.K. Olczak, *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce*, s. 12–13, 41 (tam znajduje się literatura); R. Wroczyński, op. cit., s. 166–167; S. Litak, *Kościół w Polsce w okresie reformacji i odnowy potrydenckiej*, w: H. Tuchle, C.A. Boumann, *Historia Kościoła*, t. 3, przeł. J. Piesiewicz, Warszawa 1986, s. 401.

²⁴ B. Kumor, *Synod piotrkowski w roku 1577*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 2, red. idem i Z. Obertyński, Poznań – Warszawa 1974, s. 176.

²⁵ *Synodus Stanislai Cardinalis et Episcopi Warmienses anno 1565 celebrata*, w: *Constitutiones synodales Warmienses, Sambienses, Pomesanienses, Culmenses necnon provinciales Rigenses*, ed. F. Hipler, Braunsbergae 1899 (dalej cyt. CSW), § 58 (paragraf zatytułowany *De scholis*). W przepisie tym nadzór nad szkołami powierzono proboszczom i archiprezbiterom, nakazując równocześnie, aby nie zatrudniać kierowników szkoły do czasu złożenia przez kandydatów wyznania wiary.

²⁶ AAWO, AB, B 3.

²⁷ Według zaś A. Kopiczki (*Szkolnictwo parafialne w diecezji*, s. 34–35) 36 szkół przy kościołach parafialnych oraz przy jednym kościele filialnym w Rynie Reszelskim.

²⁸ AAWO, AB, A 3, fol. 150.

²⁹ AAWO, AB, A 88, fol. 70–71: „*Ut ludimagistris salarium angeatur*” (7 XI 1576 r.).

³⁰ AAWO, AB, B 2.

przeprowadzonej w latach 1597–1598³¹. Ta ilość szkół już nigdy w czasach nowożytnych nie została przekroczona na Warmii. Wizytacja generalna w 1609 r. była przeprowadzona w dwóch turach. W sumie znajdujemy w niej potwierdzenie o 51 szkołach parafialnych. W pierwszej turze wizytacji, obejmującej dekanaty: Reszel, Jeziorany, Barczewo, Dobre Miasto, Olsztyn i Lidzbark Warmiński zarejestrowano 47 szkół³². Natomiast tylko w części wizytacji generalnej przeprowadzonej przez Michała Działyńskiego w latach 1622–1623 spotykamy informacje o 27 szkołach parafialnych³³. W sumie wizytacja ta przekazuje nam informacje o 41 szkołach³⁴. W trakcie najazdu szwedzkiego na Polskę w połowie XVII w. biskup Waław Leszczyński wysłał kolejną relację do Rzymu, w której po raz pierwszy uwzględniono problematykę szkolnictwa. Tak więc, wedle tego dokumentu, w 1657 r. miał być realizowany w szkołach parafialnych program „trivium” w każdym miasteczku, a nawet w niektórych wioskach³⁵.

Z kart akt wizytacyjnych uwidacznia się stopniowy rozwój ilościowy szkół parafialnych. Spotykamy nawet szkoły przy kościołach filialnych, jak w Rynie Reszelskim³⁶, a także Bartołtach, Blankach, Cerkiewniku, Frączkach, Ignalinie, Jesionowie, Łajsach, Pierzchałach, Skolitech i Tłokowie³⁷. W aktach wizytacyjnych znajdujemy również informacje, że dzieci uczęszczały do szkół w sąsiednich wsiach. Tak było w 1609 r. z dziećmi z Legin, które uczyły się w Kolnie³⁸. Stanisław Hozjusz wyraził nawet opinię, że język łaciński był znany wśród prostego ludu i nie ograniczał ich uczestnictwa w odprawianej po łacinie Mszy świętej³⁹.

Słabo rozpoznany jest system szkół warmińskich od wojen szwedzkich w 1. połowie XVII w. po schyłek wieku XVIII⁴⁰. Na pewno jednak możemy zauważyć, iż przetrwał on w dobrej kondycji znacznie dłużej niż w innych diecezjach polskich. Pod koniec XVIII w. rejestrujemy w dominium warmińskim nawet próby uzdrowienia tego stanu rzeczy⁴¹. Przyjęto się w literaturze przedmiotu uważać stan warmińskiej oświaty za dobrze rozwinięty. Nawet przy kościołach filialnych jeszcze w XVIII w. miały znajdować się szkoły parafialne i klasztorne⁴²,

³¹ AAWO, AB, B 4. Dane te jednak warto zestawić z badaniami M. Borzyszkowskiego, według którego na początku XVI w. miało być na Warmii aż 111 szkół parafialnych — *Szkoły diecezji warmińskiej w okresie od XIII do połowy XVI wieku*, SW, t. 2: 1965, passim.

³² AAWO, AB, B 5.

³³ AAWO, AB, B 7.

³⁴ J. Hochleitner, *Szkolnictwo elementarne*, s. 50.

³⁵ Por. PDE 1892, s. 59.

³⁶ AAWO, AB, B 3, fol. 37. Wizytacja z lat 1565–1572 przekazuje tę informację, wizytacja z lat 1597–1598 informuje, iż takiej szkoły już nie było.

³⁷ AAWO, AB, B 4, fol. 77, 81, 82, 105, 167, 171, 189, 227, 282, 324.

³⁸ AAWO, AB, B 6, fol. 56 i 75.

³⁹ Powtarzam za: J.A. Kalinowska, *Stanisław Hozjusz jako humanista (1504–1579). Studium z dziejów kultury renesansowej*, Olsztyn 2004, s. 49. Opinia ta była zapewne przesadzona.

⁴⁰ J. B o r y s, *Sieć szkół parafialnych na Warmii w XVIII wieku przed pierwszym rozbiorem w świetle wizytacji kościelnych*, Summarium, R. 10: 1981, s. 357–360.

⁴¹ Por. aktywność proboszcza parafii w Bartągu ks. Tomasza Gremma pod koniec XVIII stulecia.

⁴² J. O b ł ą k, *Stosunek do nauki i sztuki biskupa warmińskiego Adama Stanisława Grabowskiego*, SW, t. 1: 1964, s. 31.

co spowodowało, iż po wsiach warmińskich rzadko można było znaleźć kogoś, kto by nie umiał czytać i pisać. Nawet stwierdzono w relacji o stanie diecezji przekazanej Stolicy Apostolskiej w tym czasie, że wszyscy mieszkańcy potrafią korzystać z książeczek do nabożeństw⁴³. Biskup Ignacy Krasicki w relacji o swojej diecezji z 1771 r. pisał jednak o prostym i niewykształconym ludzie warmińskim⁴⁴. Według badań Edwarda Martuszeńskiego, pod koniec XVIII stulecia około 85% podolsztyńskiej parafii w Bartągu nie umiało ani pisać, ani czytać⁴⁵.

Na Kujawach obserwujemy podobne starania duchowieństwa diecezjalnego, zmierzające do rozwoju systemu szkół parafialnych przede wszystkim pod koniec XVI w.⁴⁶. Wyniki akcji były jednak znacznie skromniejsze niż na Warmii. Jednym z powodów była bardziej skomplikowana sytuacja religijna. O ile Warmia w tym czasie mogła zapewnić zdecydowanie katolickie oblicze, o tyle na Kujawach rywalizacja konfesyjna przebiegała znacznie dłużej i nigdy w okresie nowożytnym nie doprowadziła do zaniku wspólnot protestanckich, często wspieranych przez miejscową szlachtę.

Pierwsza wizytacja w diecezji kujawsko-pomorskiej, zarządzona przez biskupa Stanisława Karnkowskiego w 1577 r. przekazuje informacje o szkołach parafialnych. Wizytator ks. Piotr Goiski odwiedził 114 parafii. 13 parafii było wówczas zajętych przez kolatorów różnowierców (Barcin, Broniewo, Dźwierzchno, Kobieli-ce, Kościelna Wieś, Krzywosądz, Lisewo, Liszkowo, Ludzisko, Pieranie, Płowce, Warzynowo i Zakrzewo)⁴⁷. W 62 parafiach wizytator zanotował obecność nauczycieli. W następnym roku wizytację kontynuował ks. Maciej Karski. Odwiedził on 93 parafie, choć zachowały się protokoły tylko z trzeciej części wizytacji. Wizytator stwierdził obecność nauczycieli tylko przy 18 parafiach⁴⁸.

Wiosną 1582 r., z polecenia nowego biskupa diecezji kujawsko-pomorskiej ks. Hieronima Rozrażewskiego, rozpoczęła się kolejna wizytacja generalna⁴⁹. Wizytatorem był ks. Marcin Janisius ze Śmiłowic. Zarejestrował on wówczas 126 parafii, choć protokoły sporządzić mógł tylko dla 98 z nich. Pozostałych parafii nie mógł z różnych powodów zwizytować (głównie z powodu wyznania kolatorów). W swoim opisie zanotował brak 8 szkół w parafiach, zaś w kolejnych 41 parafiach ani słowem nie wspominał o funkcjonowaniu szkoły⁵⁰.

Biskup Rozrażewski osobiście wizytował diecezję w 1584 r. Na podstawie tej wizytacji badania przeprowadził Stanisław Olczak dla archidiecezji wrocławskiej. W tymże roku było tam 65 parafii, podzielonych na 3 dekanaty. 59 parafii należało do katolików⁵¹. Dziesięć lat później tenże biskup zarządził kolejną

⁴³ A. Szorc, *Dzieje diecezji warmińskiej (1243–1991)*, Olsztyn 1991, s. 94.

⁴⁴ Ignacy Krasicki na Warmii. *Przekazy źródłowe*, cz. 1, wyd. A. Szorc, Olsztyn 2002, nr 160, s. 226.

⁴⁵ E. Martuszeński, *Polscy i niepolscy Prusacy. Szkice z historii Warmii i Mazur*, Olsztyn 1974, s. 24.

⁴⁶ Por.: M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach w XVI–XVIII w.*, s. 495–508.

⁴⁷ M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce*, s. 19.

⁴⁸ Ibidem, s. 20–21.

⁴⁹ S. Olczak, *Wizytacje Rozrażewskiego jako źródło do badań nad szkolnictwem parafialnym*, ABMK, t. 40: 1980, s. 183–190.

⁵⁰ M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce*, s. 21–23.

⁵¹ S. Olczak, *Szkoły parafialne w archidiecezji wrocławskiej*, s. 156.

wizytację, która była zrealizowana w latach 1594–1599. Wizytacja ta potwierdziła zajmowanie kilku parafii przez różnowierców (Boniewo, Branno, Broniewo, Kobielice⁵², Kościelna Wieś, Siniarzewo⁵³ i Zakrzewo). Z analizy wizytacji z lat 1577–1599 wynika, iż 80–90% parafii utrzymywało „ministri ecclesiae”. Brak protokołów z XVII stulecia utrudnia poznanie zmian zachodzących w stanie oświaty na Kujawach.

Z początku XVIII w. zachowały się protokoły wizytacji z 1711 r., przeprowadzonej z polecenia biskupa Konstantego Felicjana Szaniawskiego⁵⁴. Dzięki tej wizytacji wiemy o istnieniu budynków szkolnych w 24 parafiach (33%), a w kolejnych 16 (22%) został stwierdzony ich brak. W kilku parafiach nie było nauczycieli, ale byli organiści, którzy uczyli w miejscowych szkołach. Protokoły tej wizytacji świadczą o zaniku szkół w 51 parafiach⁵⁵.

W latach 1723–1728 na polecenie biskupa Krzysztofa Antoniego Szembeka została przeprowadzona wizytacja kujawskiej części diecezji⁵⁶. Kolejną wizytację, z której zachowały się protokoły, zarządził biskup Józef Ignacy Rybiński. Przeprowadzili ją w latach 1777–1779 księża dziekani. Wizytatorzy parafii archidiakonu kruszwickiego w ogóle nie natknęli się na funkcjonujące szkoły parafialne. Liczba szkół nie zwiększyła się w czasie rządów Komisji Edukacji Narodowej, o czym zaświadcniają dane z wizytacji zarządzonej w 1786 r. przez biskupa Rybińskiego. Przeprowadzili ją księża dziekani w latach 1786–1791. Tylko w parafiach Góra, Mąkoszyn, Piotrków Kujawski, Koneck i Straszewo uczyli organiści, a w Bytoniu bakałarz pełniący obowiązki organisty. Często w protokołach zapisywano jednak uwagę „Szkoly ani szkolnika nie masz”⁵⁷.

Badania Mariana Pawlaka wskazują, iż pod koniec XVI w. w około 80–90% kujawskich parafiach pracowali nauczyciele lub inne osoby zdolne uczyć dzieci. Szkoły te przetrwały w większości do połowy XVII stulecia. Ich stopniowy upadek rozpoczyna się w 2. połowie XVII w. Część szkół stała się organistówkami, a reszta przestała istnieć. Pod koniec XVIII w. szkoły parafialne zupełnie zanikły na Kujawach.

KADRA NAUCZYCIELSKA

Do pracy w szkołach warmińskich byli zatrudniani rektorzy szkół („ludirector, „rector scholarum”, „magister scholae”), później określane w pismach urzędowych jako „ludimagister”. Potocznie mówiono na nich „sulmistrz”. Nauczyciele zatrud-

⁵² Ale w parafii był zatrudniony katolicki ksiądz, nauczyciel (magister) i kantor oraz wspomniano o 4 uczniach; M. P a w l a k, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce*, s. 110.

⁵³ W 1598 r. biskup Rozrażewski podpisał umowę z kolatorem F. Zakrzewskim o zwrocie parafii i odbudowie kościoła i szkoły — ibidem, s. 138.

⁵⁴ Zanim został biskupem był m.in. kanonikiem warmińskim.

⁵⁵ M. P a w l a k, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce*, s. 34–35.

⁵⁶ Na mocy prowdzji papieskiej z 18 maja 1708 r. został kanonikiem warmińskim, od 1711 r. był prepozytem kapituły fromborskiej. Zrezygnował z tej kanonii prawdopodobnie w 1716 r.; A. K o p i c z k o, *Szembek Krzysztof Antoni*, w: *Słownik Biograficzny Kapituły Warmińskiej*, Olsztyn 1996, s. 245.

⁵⁷ M. P a w l a k, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce*, s. 36–42.

niać mogli ponadto pomocnika („locatus”, „socius”, „minister scholae”) i wicekantora, a nawet pracowników fizycznych⁵⁸. Od XVII w. najczęściej używano określeń: „rector scholae” i „baccalaureus”. W bogatszych parafiach zatrudniano kantora, którego zadaniem było przygotowanie uczniów do śpiewu liturgicznego, wymaganego podczas uroczystości kościelnych i miejskich. Kantorów spotykamy przede wszystkim przy dużych parafiach, w Braniewie, Lidzbarku Warmińskim, Ornecie, Reszlu i Olsztynie⁵⁹. Na Kujawach używano podobnej nomenklatury. Nauczycieli odnotowywano w protokołach wizytacyjnych jako „magister scholae”, „ludimagister” i „rektor scholae”, a także bakałarzy i ministrów⁶⁰. Raz w protokole wizytacji parafii Kowal w 1639 r. ks. Sebastian Grotkowski nazwał miejscowego nauczyciela „minister scholae”. Określenie „baccalaureus” używano dla podkreślenia wykształcenia nauczyciela⁶¹. Potocznie nazywano ich w polskojęzycznych protokołach wizytacyjnych „szkolnikami” lub „dyrektorami”⁶².

Dla władz kościelnych istotne było, czy rektor szkoły jest katolikiem. Bulla papieża Piusa IV z 1564 r., która zawierała formułę zwana trydencką⁶³, zobowiązywała ich do składania przed swoimi proboszczami „professio fidei”. Przepis o składaniu tej profesji przez nauczycieli zatwierdził synod prowincjonalny z 1577 r. Kwestię tę porusza również warmiński synod z 1610 r. W trakcie synodu diecezji włocławskiej z 1568 r. dokładnie określono formułę „Wyznania wiary” przez zatrudnianego nauczyciela. Miał on uklęknąć na obydwa kolana, prawą ręką dotknąć księgi Ewangelii i wyrecytować „wyznanie wiary”⁶⁴.

Nauczyciele, podobnie jak kantorzy, byli zwyczajowo zaliczani do stanu duchownego, a tym samym byli wyjęci spod jurysdykcji świeckiej. Z tego powodu byli zobowiązani do podporządkowania się przepisom synodalnym, które wielokrotnie regulowały ich czynności i obowiązki. W ten sposób prawodawca kościelny mógł egzekwować od nauczycieli przestrzeganie norm etycznych oraz przekazywanie dzieciom katolickiej wykładni wiary. Nauczyciele byli także zobowiązani, wedle zarządzeń synodu diecezjalnego z 1610 r., do noszenia stroju półduchownego i zachowania stanu bezżennego⁶⁵. Ten ostatni wymóg, jak informują nas akta wizytacyjne, rzadko był na Warmii przestrzegany. Otóż na ich podstawie możemy stosunkowo wierne określić w procentach te zależności. W aktach trzech wizytacji, poczynając od pierwszej zapoczątkowanej jeszcze za Hozjusza w 1565 r., poprzez wizytację z 1582 r. Kromera oraz wizytację ze schyłku wieku (1597–1598) zarządzanej przez biskupa Andrzeja Batorego poznajemy 133 nauczycieli. Większość z nich ma w tych aktach określony stan cywilny. Najczęściej spotykamy nauczycieli żonatych (62, co stanowi 46,6%), kawalerów (11 — 8,8%), jednego

⁵⁸ Por. *Constitutiones synodi dioeceseanae Cracoviensis A. D. 1593*, w: *Synodus dioeceseana ab [...] Petro Gembicki ep. Crac. [...]*, Cracoviae 1643, s. 3.

⁵⁹ AAWO, AB, B 1a, fol. 235; B 2, fol. 176, 227, 384, 508.

⁶⁰ M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce*, s. 19.

⁶¹ M. Pawlak wspomina o 6 przypadkach — ibidem, s. 57; por. także M. Pawlak, *Nauczyciele*, s. 135–148.

⁶² W. Kujawski, *Repertorium*, s. 277–306.

⁶³ A. Zapart, op. cit., s. 187.

⁶⁴ M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce*, s. 60.

⁶⁵ *Synodus Simonis Episcopi Warmiensis, anno 1610 celebrata*, w: CSW, rozdział 34 (*De scholis et scholarum magistris*).

kapłana, a także nauczyciela konkubinariusza⁶⁶. Wielokrotnie na kartach wizytacji generalnych rejestrowano pozytywne opinie wystawiane przez proboszcza i współparafian miejscowym nauczycielom. Często cieszyli się oni na Warmii bardzo dobrą opinią we wsi, stając się ważnymi liderami życia gromady⁶⁷. Rzadziej rejestrowano negatywne opinie⁶⁸. O wyjątkowej ich pozycji w społeczności lokalnej mogły świadczyć szerokie horyzonty nauczycieli miejscowych szkół. W wsi Lamkowo, w komornictwie barczewskim, w 1581 r. nauczycielem był mieszkaniec wsi, który kształcił się w Krakowie⁶⁹. Znane są wypadki, gdy kierownicy warmińskich szkół przechodzili do stanu duchownego. 21 grudnia 1564 r. Sebastian Bredau, burmistrz Ornety, wystawił dla biskupa Hozjusza pozytywną opinię o kierowniku szkoły Janie Hennigu, który ubiegał się o święcenia duchowne⁷⁰.

Władze warmińskie zwracały uwagę, aby kandydaci na nauczycieli odpowiadali przyjętym zasadom etycznym. Na synodzie biskupa Szymona Rudnickiego z 1610 r. nakazano, aby każda osoba ubiegająca się o posadę nauczyciela przedłożyła świadectwo moralności, wystawione w ostatnim miejscu pracy przez poprzedniego proboszcza. Przed zatrudnieniem bowiem miano ocenić wcześniejsze postępowanie kandydata i jego stosunek do swych obowiązków⁷¹. W okresie przed ważniejszymi świętami częstym zjawiskiem były ich ucieczki z dotychczasowych miejsc pracy w poszukiwaniu lepszych warunków życia.

W życiu parafialnym nauczyciel wspomagał proboszcza w licznych pracach, m.in. w prowadzeniu ksiąg metrykalnych. W jednej z wizytacji wprost wizytatorzy wskazują nauczyciela, który miał pomóc proboszczowi w Długoborze we właściwym wypełnieniu tych ksiąg⁷². Warmińskie akta wizytacyjne z lat 1565–1572 rejestrują także negatywne zachowania miejscowych nauczycieli. Tak więc zapisano, że nauczyciel z Barczewa nie przystąpił do Komunii wielkanocnej, a inny nauczyciel z Biesowa mieszkał z jakąś niewiastą⁷³. Późniejsze wizytacje nie dostarczają jednak tak negatywnych przykładów zachowania nauczycieli, co świadczy o egzekwowaniu przez miejscowych proboszczów oczekiwań moralnych sugerowanych przez władze zwierzchnie.

Ogólny zarys podstaw ich egzystencji na Warmii określał synod M. Kromera z 1575 r. oraz oddzielne zarządzenie o wynagradzaniu nauczycieli z 7 listopada 1576⁷⁴. Określono wówczas stałą opłatę tygodniową. Postanowiono wówczas także, że proboszczowie mieli zapewnić nauczycielom utrzymanie i pewne dochody

⁶⁶ AAWO, AB, B 2, B 3, B 4.

⁶⁷ Por. Franknowo (AAWO, AB, B 2, fol. 403), Purda (ibidem, fol. 363), Ramsowo (ibidem, B 3, fol. 43), Sętań (ibidem, fol. 166), Leginy (ibidem, B 4, fol. 3).

⁶⁸ Por. zarzuty natury moralnej wobec nauczyciela w Gietrzwałdzie (AAWO, AB, B 4, fol. 150).

⁶⁹ AAWO, AB, B 2, fol. 418.

⁷⁰ *Korespondencja Stanisława Hozjusza kardynała i biskupa warmińskiego*, t. 5: *Rok 1564*, opr. A. Szorc, SW, t. 13: 1976, s. 596, list nr 440.

⁷¹ R. Pelczar, op. cit., s. 318–319.

⁷² AAWO, AB, B 2, fol. 143.

⁷³ AAWO, AB, B 3.

⁷⁴ AAWO, AB, A 88, fol. 70–71: „Ut ludimagistris salarium angeatur”.

w gotówce. Dokładniej kwestię tę miał uregulować sejmik krajowy⁷⁵. Tą kwestią zajmowały się sporadycznie warmińskie wilkierze. Wilkierz komory olsztyńskiej w artykule 56 mówił o pensji dla nauczyciela⁷⁶.

Nauczyciel w pieniądzu miał pobierać na Warmii od ucznia kwartalnie przynajmniej po 1 groszu. Ustalano z jakich okazji dodatkowo będą pochodziły dla niego pieniądze (chrzty, śluby i przede wszystkim wizyty duszpasterskiej)⁷⁷. Ponadto nauczyciel był wynagradzany ze środków parafialnych. W księgach rachunkowych w Blankach zachowały się wydatki z połowy XVII stulecia. W 1646 r. na nauczyciela wydawano 7 grzywien i 10 złotych, gdy przykładowo na wino mszalne już tylko 3 grzywny. Dwa lata później wydatki na nauczyciela nie uległy zmianie, gdy na wspomniane wino wydano mniej — 2 grzywny i 10 złotych⁷⁸. Ponadto nauczyciel mógł otrzymać służbowe mieszkanie — najczęściej była to sąsiednia izba w budynku szkoły. Należy pamiętać, iż — nie tylko na Warmii — praktykowano powszechnie, że nauczyciel równocześnie mógł spełniać inne posługi w parafii. Często byli oni organistami, kościelnymi i dzwonnikami, za co byli dodatkowo wynagradzani⁷⁹. Najczęściej spotykamy na kartach akt wizytacyjnych nauczycieli pełniących służbę dzwonników. Tak więc przykładowo na 31 zarejestrowanych nauczycieli pięciu było równocześnie dzwonnikami w trakcie wizytacji w 1581 r.⁸⁰ W parafiach na południu Warmii, gdzie proboszczowie nie znali języka polskiego, nauczyciele często spełniali dodatkowo ważną funkcję tłumaczy⁸¹.

NAUCZANIE

Inwentarz tych oświatowych placówek nie był bogaty, o czym przekonuje nas chociażby „Inventarium Schola” szkoły przyparafialnej w Orniecie: dwie duże

⁷⁵ Synodus Martini Cromeri Coadiutoris Warmiensis, anno 1575 celebrata, w: CSW, § 34.

⁷⁶ „Ktorý bý gospodarz sulmistrzowi na suche dni nie oddał iego mýta quartalnego, ma winý odlożyć 5 sz. A iesli bý drew nie odwiósł na czas od sołtýsa naznaczoný, ma winý odlożyć 11/4 wosku to iest iednę cwiérć kościolowi ý drwa odwieść”; S. K u t r z e b a, A. M a ñ k o w s k i, *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, w: *Archiwum Komisji Prawniczej PAU*, t. 11, Kraków 1938, s. 122–130, 161–162.

⁷⁷ W 1647 r. była to trzecia część; AAWO, AB, B 35 a, fol. 49 (Bieniewo), fol. 55 (Wilczkowo).

⁷⁸ Wydatki na nauczyciela w tej wysokości przetrwały w Blankach przynajmniej do 1709 r. W 1738 r. uległy podwyższeniu do 10 grzywien; por. AAWO, Księgi parafialne, Blanki 1, passim. Innym świadectwem dotyczącym wynagradzania nauczycieli warmińskich są notatki zawarte w: AAWO, Archiwum Kapituły, Contr. 15 *Contributiones personales (Capitationum et alia)*, 1663–1735, z których wynika, jak często uwzględniano w tych wypłatach rodzinę nauczyciela.

⁷⁹ J. O b ł á k, *Zagadnienie duszpasterstwa ludności polskiej na Warmii w drugiej połowie wieku XVI*, SW, t. 7: 1970, s. 11.

⁸⁰ AAWO, AB, B 2. Kierownik szkoły parafialnej w Elblągu był równocześnie kantorem. Jego dochody omawia W. N o w a k, *Obraz liturgii kościoła św. Mikołaja w Elblągu w świetle wizytacji parafii z 1683 roku*, SW, t. 35: 1998, s. 480, przypis 67.

⁸¹ J. O b ł á k, *Zagadnienia duszpasterskie*, s. 32. Autor zaznacza, że spośród 36 nauczycieli polskich przynajmniej 25 urodziło się i wychowało na Mazowszu.

tablice, stary pulpit i mównica⁸². W warmińskich aktach wizytacyjnych spotkać można harmonogramy zajęć, np. „Ordo lectionis scholae Melsacunsis”⁸³. Zajęcia rozpoczynały się o godzinie szóstej. W Dobrym Mieście o godzinie 9 uczniowie grupy wyższej brali udział w Mszy św. Ich zajęcia kończyły się w kościele niesporami o godzinie 15. Synod warmiński z 1610 r. zalecał, aby dzieci uczyły się w szkole od rana do wieczora. Naukę miała rozpoczynać i kończyć wspólna modlitwa przed krzyżem wiszącym w sali. Ten sam synod zalecał, aby w każdej izbie lekcyjnej znajdował się na ścianie krzyż i obraz święty, co wyróżnia ustawodawstwo warmińskie od postanowień w innych diecezjach Rzeczypospolitej.

Zobowiązywano proboszczów do wizytowania miejscowej szkoły w trakcie roku szkolnego i do nauczania chłopców głównych prawd wiary⁸⁴. Marcin Kromer opisywał, w jaki sposób należało pouczyć proboszcza o wizytowaniu szkoły: „Trzeba przypomnieć proboszczowi, by wizytował szkołę przynajmniej raz na okres od czterech do dwunastu dni, zwłaszcza przed jakimiś większymi świętami, do których należy przygotować dzieci ucząc ich śpiewu i zaznajamiając z ceremoniami kościelnymi. Są to okresy czasu i święta: Bożego Narodzenia, Oczyszczenia Najśw. Maryi Panny, Niedzieli Palmowej, Wielkiego Tygodnia i Wielkanocy, Zielonych Świątek, Bożego Ciała, Wniebowzięcia Najśw. Maryi Panny itd. Niech podczas wizytacji [proboszcz] nie zaniedba sprawdzić, w jaki sposób uczy się dzieci czytania i pisania, z jakich książek, a szczególnie z jakich katechizmów się uczą, jak przygotowuje się dzieci w okresie wielkiego postu do spowiedzi i przyjęcia komunii św.”⁸⁵. Synod warmiński z 1610 r. obciążał proboszcza czterokrotną kontrolą szkoły w ciągu roku. W codziennej praktyce proboszczowie mieli liczne okazje do kontrolowania wiedzy religijnej młodych parafian⁸⁶.

Zajęcia w dominium warmińskim były oparte na podręcznikach, głównie na *Małym katechizmie* Piotra Kanizjusza⁸⁷. Podobnie postępowano na Kujawach⁸⁸. Kościół poprzez uchwały synodalne określał program nauki prawd wiary. Tak więc B. Maciejowski, podczas synodu w Piotrkowie w 1607 r., zalecał naukę religii w szkołach według katechizmu Bellarmina lub Ledeśmy. Biskup Marcin Szyszkowski, podczas synodu w Krakowie w 1621 r., nakazał wyklądać prawdy wiary według katechizmu tzw. małego lub większego Kanizjusza⁸⁹. W praktyce jednak tylko w lepiej prosperujących szkołach miejskich można było pokusić się o realizację zaleceń synodalnych. W szkołach wiejskich głównie ograniczano się do nauki

⁸² AAWO, AB, B 35 a, fol. 27. Inwentarze szkolne zamieszczano tylko przy opisie szkół w większych miejscowościach, np. Dobrze Miasto — AAWO, AB, B 7, fol. 19 lub Ornetka — AAWO, AB, B 4 a, fol. 18.

⁸³ AAWO, AB, B 2, fol. 124–125.

⁸⁴ Por. rozdział w wydawnictwie synodalnym biskupa Rudnickiego *De scholis et scholarum magistris*; R. Pelczar, op. cit., s. 331.

⁸⁵ Cytuję polskie tłumaczenie za: J. Kalinowska, J. Wiśniewski, *Najstarszy warmiński formularz wizytacyjny z czasów biskupa Marcina Kromera (1581)*, KMW, nr 2: 1979, s. 161.

⁸⁶ T. Wiślicz, op. cit., s. 166–171.

⁸⁷ O warmińskich programach nauczania pisał A. Kopiczko, *Szkolnictwo parafialne w diecezji*, s. 64–69; idem, *Szkolnictwo parafialne na Warmii*, s. 358.

⁸⁸ O programach nauczania oraz postanowieniach w tym względzie synodów patrz: M. Pałak, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce*, s. 67–69.

⁸⁹ Por. P.W. Fabisz, *Wiadomości o szkolności*, Ostrów 1874, s. 3.

czytania, pisania, początków arytmetyki oraz przekazywano chłopcom podstawy wiary wraz z przygotowaniem ich do służby liturgicznej⁹⁰.

ZAKOŃCZENIE

Dzięki powszechnemu systemowi elementarnej oświaty na Warmii możliwe było kontynuowanie edukacji w jezuickich kolegiach⁹¹, a także na europejskich uczelniach⁹². Badania M. Pawlaka wykazały, iż około 95% studentów wywodzących się z Warmii była pochodzenia mieszczańskiego i chłopskiego⁹³. Dane te są świadectwem na powszechny system nauczania elementarnego. Z listu kanonika Stanisława Reszki do warmińskiego Marcina Kromera możemy poznać argumentację ówczesnych kapłanów przejętych odnową trydencką. Otóż w liście tym czytamy, że kanonik wstawia się do koadiutora M. Kromera za kapłanem Jerzym Stobskim, absolwencie Kolegium Niemieckiego w Rzymie. W ten sposób bowiem „inni za jego przykładem zachęcą się do kształcenia i kultury umysłowej”⁹⁴. Niezwykle wartościowa była dla kultury warmińskiej fundacja stypendialna kanonika Jana Preucka z 1631 r. Przez przeszło 200 lat skorzystało z tego stypendium 107 studentów⁹⁵. Od połowy XVI do połowy XVII stulecia przeciętnie co roku od 3 do 5 Warmiaków wyjeżdżało na studia. Podobnie było na Kujawach.

Kulturowe znaczenie szkół parafialnych było olbrzymie. Obecnie na wiele kwestii związanych z funkcjonowaniem tych szkół trudno jest jednoznacznie odpowiedzieć. Nie wiemy, jak powszechnie korzystała miejscowa ludność z dobrodziejstw tej edukacji. W różnych diecezjach procentowo ten udział musiał być inny. We wskazanych regionach musiało być dobrze, skoro w diecezji przemyskiej mieli uczestniczyć w tym systemie edukacyjnym tylko niektórzy chłopcy i to z zamożniejszych rodzin chłopskich⁹⁶. We wsi Dywity, na Warmii, pod koniec XVIII w. uczęszczało do szkoły 16 chłopców. We wsi rodzice często sami uczyli dzieci czytania, gdyż ta znajomość była niezbędna do dopuszczanie do I spowiedzi

⁹⁰ J. Obłak, *Życie kościelne na Warmii w świetle „Relatio status” biskupa Wacława Leszczyńskiego z r. 1657*, RTK, t. 6: 1959, z. 3, s. 23.

⁹¹ Do kolegium w Braniewie przyjmowano chłopców po szkołach parafialnych, w wieku od 12 do 25 lat; A. Szorc, *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór 1565–1626*, Olsztyn 1998, s. 34.

⁹² To zagadnienie dokładnie referuje M. Pawlak, *Studia uniwersyteckie młodzieży z Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, Toruń 1988; idem, *Wyjazdy młodzieży warmińskiej na studia uniwersyteckie w XVI–XVIII w.*, KMW, 1993, nr 3, s. 403–410 oraz Z. Nowak, *Młodzież Prus Królewskich i Księżęcych na Uniwersytecie Krakowskim w latach 1526–1772*, *Zapiski Historyczne*, t. 29: 1964, z. 2, s. 35–68.

⁹³ M. Pawlak, *Studia uniwersyteckie*, s. 101 oraz tabela 2.

⁹⁴ *Z dworu Stanisława Hozjusza. Listy Stanisława Reszki do Marcina Kromera 1568–1582*, przekł. J.A. Kalinowska, Olsztyn 1992, s. 222, nr 177. Hozjusz inwestował w wykształcenie wielu późniejszych kapłanów w Rzymie, np. kanonika Samsona z Worein.

⁹⁵ M. Pawlak, *Dzieje fundacji Jana Preucka w XVII–XVIII w.*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*, t. 20: 1985, s. 51–74; I. Makarczyk, *Kanonik warmiński Jan Preuck (1575–1631) i jego fundacja szkolna w Rzymie*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Edukacja, wykształcenie, wiedza*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2005, s. 333–344.

⁹⁶ B. Brzęczek, op. cit., s. 160.

świętej⁹⁷. Niewątpliwie celowym wydaje się podejmowanie prób określenia, która część mieszkańców wsi parafialnej posyłała swoje dzieci do szkoły, a jak często czynili to mieszkańcy wsi nieparafialnych. O ile wiemy, z jakich podręczników dzieci się uczyły, o tyle nie możemy w pełni sprecyzować, jak skutecznie nauczano. Specyfika poszczególnych parafii i ich zarządców decydowała, kiedy w szkołach większą uwagę obdarzano praktyczne umiejętności pisania i czytania, a kiedy koncentrowano się na innych treściach edukacji. Nie ulega wątpliwości, iż w każdej miejscowości, w której szkoły takie funkcjonowały, duże znaczenie społeczne przypadało nauczycielom.

Przyszłe badania winny ukazać stopień przejęcia się przedstawiciele Kościoła zaleceniami formułowanymi w duchu odnowy trydenckiej w zakresie edukacji. Wskazane wyżej regiony w tej dziedzinie odpowiedzialnie starały się sprostać temu wyzwaniu. Wskazane przykłady świadczą, iż w omawianych regionach znano zalecenia synodu piotrkowskiego, które upodabniały ten system edukacji w całej Rzeczypospolitej. Trudno wskazać na ile sąsiedztwo protestanckie oddziaływało na rozwój tych szkół. Wydaje się celowe podjęcie w przyszłości i tego zagadnienia. Szkolnictwo parafialne na pewno kreowało nowe zastępy duchowieństwa pochodzenia chłopskiego.

SUMMARY

While examining history of the Roman Catholic church in old Polish times the researcher sees first of all similarities. Thanks to the resolutions of the Trident Council and quick their approbate by the Polish church authorities, the religious life of provinces began to conform. However closer examination of different dioceses proves numerous specific and local solutions, that grasped the regional uniquenesses. By comparing information about parish schools in Kujawy and Warmia regions, the author, in presented materials, researches similarities which would prove common solutions in Polish dioceses after the Trident Council.

The methodology of analysis is confined to comparison of the stuff and methods of teaching. At the turn of XVI and XVII centuries intensive development of parish schools in the whole republic took place. The very direct inducement to this dynamic development of parish schools was provided by the Council in Piotrków Kujawski in 1577.

⁹⁷ R. J a c h n o w i c z, *Dywity. Z dziejów kościoła i parafii pw. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza*, Olsztyn 1999, s. 23.